

ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
ԵՐԿՐՆԵՐԸ Մ. Թ. Ա. XV ԴԱՐՈՒՄ

ԱՐԱՄ ԲՈՍՅԱՆ

Վերջին տասնամյակներում Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն քաղաքական կազմավորումների պատմության վերաբերյալ առկա գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունները հնարավորություն են ընձեռնեցին վերանայելու վերջիններիս մեկնաբանության հետ կապված խնդիրները, որոնց ճնշման տակ արմատապես փոխվում են մի շարք առանցքային տեսակետներ: Հոգվածի նպատակն է նորովի մեկնաբանել Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորների հետ ինթական պետության կնքած ժամանակադրորեն ամենավաղ պայմանագիրը՝ «Պախսուվացի Միտայի» տեքստը, որը առկա հայագիտական հետազոտություններում և ձեռնարկներում, նախկինում ընդունված և ավանդաբար կրկնվող հին թվագրման հետևանքով, զգալիորեն այլակերպել է Լեռնաշխարհի մ. թ. ա. XV-XIII դարերի քաղաքական զարգացման վերաբերյալ համընդհանուր ընդունելություն դրած պատկերացումները:

«Միտայի տեքստը» պատկանում է ինթական այն արձանագրությունների թվին, որոնք միայն 1970-ական թվականներին են ստացել իրենց ճշգրիտ թվագրումը: Բանն այն է, որ վերոհիշյալ տեքստերը կազմված են ինթական արքաներ Թուղխալիյասի և նրա որդի Առնուվանդասի կողմից, որոնք սովորաբար նույնացվում էին մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին իշխած Թուղխալիյաս IV-ի և նրա որդի Առնուվանդաս III-ի հետ: Այս և մի շարք այլ արձանագրությունների¹ վերաթվագրման համար հիմք ծառայեցին ինչպես լեզվական, այնպես էլ գրանցում տեղ գտած պատմական իրադարձությունների մ. թ. ա. XIII դարում տեղագրելու անհնարինությունը: Հ. Օտտենի², Օ. Կարրուբայի³, Ֆ. Հոուլինքտեն Կատեի⁴ և մյուս ինթագետների կողմից համոզիչ կերպով ցույց տրվեց, որ սրանք պիտի թվագրվեն մ. թ. ա. XV դարի երկրորդ կեսով – XIV դարի սկզբով, այսինքն, Թուղխալիյաս II-ի և Առնուվանդաս I-ի ժամանակներով, այսպես կոչված «Միջին թագավորության» եզրափակիչ շրջանով (Տելեպինուսից մինչև Սուպպիլուլիումաս I): Միայն Ա. Կամմենհուբերը և իր աշակերտները (Ի.

1 Օրինակ, «Իսմերիգայի պայմանագիրը» (KUB XXVI 41 + KUB XXIII 68), «Թուղխալիյասի արեգրությունները» (KUB XXIII 27; XXIII 11; XXIII 12; KBo XII 35; KUB XXIII 18), «Մադգուվատտասի մեղանչանքը» (KUB XIV 1) և այլն:

2 H. O t t e n. Die Chronologie der hethitische Texte und die hethitische Geschichte der Grossreichszeit. – In: ZDMG, Suppl. I, Wiesbaden, 1969, S. 226 ff.

3 O. C a r r u b a. 1971a: 226ff.; 1973: 32ff.; 1971b; O. C a r r u b a. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I–II. – Orientalia 18, 1977, S. 137ff.

4 P. H. H. J. H o u w i n k t e n C a t e. The Records of the Early Hittite Empire. Istanbul, 1970.

Վեգներ, Ս. Հայնզոլդ-Կրամեր և այլք)⁵ հանգես եկան նոր թվագրման դեմ, սակայն այսօր մասնագիտական շրջաններում քննարկվող արձանագրութ-յունների վերաթվագրումը կասկած չի հարուցում և ընդունվում է առանց վերապահումների:

Վերոհիշյալ տեքստերի վերաթվագրումը ստիսկեց լրջորեն վերա-նայելու մ. թ. ա. XV-XIII դարերի ինթական պետության քաղաքական պատմության մի շարք կարևորագույն հարցեր՝ այդ թվում՝ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պետական կազմավորումների առնչությամբ:

«Միտայի տեքստի» և մի շարք այլ կարևոր պատմական բնույթի տեքստերի վերաթվագրումից գատ, վերջին մեկ և կես տասնամյակների ընթացքում զգալիորեն վերանայվեց նաև ինթական պետության պատ-մության ժամանակագրության խնդիրը: Սա առաջին հերթին պայմանա-վորված էր հարեան երկու պետությունների՝ Ասորեստանի և Եգիպտոսի պատմության ժամանակագրության ճշգրտմամբ: Հ. Օտտենի, Գ. Վիլհելմի, Յ. Բյոդեի, Վ. Հելբի, Բ. Քիթչենի, Թ. Բրայսի, Մ. Ասթուրի և այլոց հետա-զոտությունների շնորհիվ՝ էականորեն փոփոխվեց վերոհիշյալ երկրների և, բնականաբար, նաև ինթական պետության պատմության ավանդական ժամանակագրական հենքը: Հայտնաբերվեցին հիմնավոր փաստեր երկու նոր արքաների՝ Տախուրվաիլիի և Մուվատալլիս II-ի գոյության օգտին: Այսպես կոչված «ստորին ժամանակագրության» համաձայն, մ. թ. ա. XV-XIV դարերի ինթական պետության արքայացանկը այժմ ներկայանում է այսպես*.

Յիգանտաս I (1500-1490)

Ամմունաս (1490-1470)

Խուցցիյաս I

Տելեպինուս

Տախուրվաիլիս

Ալլուվամնաս

Խանտիլիս II

5 A. K a m m e n h u b e r. Konsequenzen aus neueren Datierungen hethitischer Texte: Pferdetrainungsanweisungen eine Erfindung der Hethiter. – *Orientalia* 38, 1969, S. 548 ff.; Die Vorgänger Suppiluliumas I. Untersuchungen zu einer neueren Geschichtsdarstellung H. Ottens. – *Orientalia* 39, fasc. 2, S. 278ff.; Die erste Computer-Analyse des Hethitischen-Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Bd. XXVIII, 1970, S. 51 ff. *Նոր ժամանակա-գրությունը թերահավատորեն ընդունեց նաև հնագետ Զ. Մալին* (J. D. M u h l y. Hittites and Achaeans. Ahhiyawa Redomitus.– *Historia* XXIII, 1974, p. 139 ff.). սակայն նրա վերջին շրջանի աշխատություններում այս հարցը այլևս չի քննարկվում:

6 H. O t t e n. Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie. Mainz–Wiesbaden, 1968; J. B o e s e und G. W i l h e l m. Aššur-dan I., Ninurta-apil-ekur und die mittelassyrische Chronologie. – *WZKM*, Bd. 71, 1979: S. 19 ff.; G. W i l h e l m und J. B o e s e. Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhun- derts v. Chr. – In: “High, Middle or Low?”, 1987, S. 74ff.; W. H e l c k. Was kann die Agyptologie wirklich zum Problem der absoluten Chronologie in der Bronzezeit beitragen? – In: “High, Middle or Low?”, 1987, S. 18ff.; K. A. K i t c h e n. The Basics of Egyptian Chrono-logy in Relation to the Bronze Age. – In: “High, Middle or Low?”, 1987: pp.37ff.; T. R. B r y c e. Some Observations on the Chronology of Suppiluliumas’s Reign. – *AnSt* 39, 1989, pp. 19 ff.; M. A s t o u r. Hittite History and Absolute Chronology of the Bronze Age. Partille, 1989.

- Ցիդանտաս II
 Խուցցիյաս II
 Մուվատալլիս I
 Թուդիսալիյաս I (?)**
 Խաթթուսիլիս II (?)***
 Թուդիսալիյաս II
 Առնուվանդաս I
 Թուդիսալիյաս III
 Աուպպիլուլիումաս I (1343-1322)
 Մուրսիլիս II (1322/21 կամ 1318/17-1305)

* Գրեթե բոլոր թվականները մոտավոր են:

** Թուդիսալիյաս I-ի գոյությունը կասկածի տակ է:

*** Խաթթուսիլիս II-ի գոյությունը կասկածի տակ է: Ըստ Հ.Օտտենի հիմնավոր փաստարկները⁷, այս արքային վերադրվող ձեռնարկումները իրականում պատկանել են մ. թ. ա. XVI դարի արքա Խաթթուսիլիս I-ին: Այս կարծիքին է նաև Մ. Ասթուրը⁸:

Ամմունասից հետո մինչև Թուդիսալիյաս II կառավարած արքաների մեծ քանակը չի կարող վկայել ժամանակագրական զգալի ընդգրկման օգտին, քանի որ վերոհիշյալ արքաների մի մասը զոհ է գնացել պալատական դավադրություններին կամ գահընկեց է արվել (Խուցցիյաս I և II, Մուվատալլիս I) և հազիվ թե երկար իշխած լինեն: Միաժամանակ, խեթական արքայացանկի արքաների կառավարման ժամանակագրության ճշգրտումը վկայում է այն մասին, որ «Միտայի» տեքստի հեզինակ Առնուվանդաս I-ը, ակնհայտորեն, պիտի թվադրվի մ. թ. ա. XIV դարի սկզբներով կամ քիչ ավելի վաղ շրջանով:

Մինչև «Միտայի տեքստի» տվյալների պատմադիտական արժեքավորմանն անցնելը համառոտակի ներկայացնենք հայագիտական հրատարակություններում դրա կոնկրետ սլատմական ենթատեքստի հարցում առկա տեսակետները:

Ի. Մ. Դյակոնովը ենթադրում էր, որ մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին վերինեփրատյան Հայասա-Ազզին պիտի տրոհված լինեն իր նախկին բաղկացուցիչ մասերի, իսկ «Միտայի տեքստի» ժամանակներում Պախսուվան և Իսուվան հանդիսացել են Խաթթից կախյալ երկրներ⁹: Վ. Խաչատրյանի

7 H. O t t e n. Die hethitischen historischen Quellen..., S. 110f.

8 M. A s t o u r. Hittite History, 39 ff.

9 И. М. Д ъ я к о н о в. ПАН, с.100; История Древнего Востока. М., 1988, с. 186 сл. Ի. Դյակոնովը ենթադրում է, որ Պախսուվայի և վերինեփրատյան մյուս երկրների կողմից Խաթթիի դերիշխանության ընդունումը, թերևս, պայմանավորված էր մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին այս տարածաշրջանում տարեցտարի ուժեղացող ասորեստանյան սպառնալիքով: Բառացիորեն ն ու յ ն ը Հայ ժողովրդի պատմություն. հ.1, Երևան, 1971, էջ.201-202: Այս տեսակետը դեռ 1948թ. առաջ էր քաշել «Միտայի տեքստի» հրատարակիչը (O. R. G u r n e y. Mita of Pahhuwa.- AAA, vol. 28, 1948, p. 46): Մասնագիտական գրականության մեջ Պախսուվան առայժմ հստակ տեղադրություն չունի: Առաջարկվել է այն որոնել մոտավորապես Երզնկայից հարավ (J. G a r s t a n g. The Location of Pahhuwa.- AAA, vol. 28, 1948, 48 ff.; J. G a r s t a n g a n d O. R. G u r n e y. The Geography of the Hittite Empire. London, 1959, p. 35; F r. C o r n e l i u s. Geschichte der Hethiter. Darmstadt, 1973, S. 273, 293 Anm. 11), եփրատի աջ ափին՝ Ազզից հարավ (И. М. Д ъ я -

կարծիքով, մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդում Հայասան կրկին ընկել էր հնաթիբի դերիչխանության տակ: Սակայն շուտով Հայասան, հնաթիբի հետ միասին գոհ է գնացել արևմուտքից ներթափանցած թրակա-փոյուզական ցեղերի հարձակմանը¹⁰: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում վկայված պետականությունների վաղ շրջանի պատմությանը, ապա համընդհանուր ընդունելություն է գտել այն տեսակետը, ըստ որի խեթերի արևելյան էքսպանսիայի պահին այստեղ արդեն առկա էր Հայասա-Ազգի պետությունը՝ տարածաշրջանի գլխավոր քաղաքական ուժը¹¹, որը Թուրխալիյաս III-ի օրոք և հետագայում, ընդհուպ մինչև Սուլպիլուլիումաս I-ի և Հայասայի արքա Խուկկանայի միջև կնքված դաշնագիրը, գտնվել է հակախեթական կողմից շարքերում:

Այսպիսով, «Միտայի տեքստի» թվագրումը մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսով, ինքնական տերություն տրոհումից շուրջ կես դար առաջ, ստիպում էր ենթադրել, որ տվյալ պահին վերինեփրատյան տարածաշրջանը նույնպես ընթացել է վայրենիաց գարգացման ուղիով: Ի դեպ, այս տեսակետը համահունչ է ինքնական տերության գերիչխանության կամ քաղաքական ազդեցության ոլորտում գտնվող մյուս ծայրամասային երկրներում վկայված նմանօրինակ երևույթների ընդհանուր համայնապատկերին¹²: Ամենևին չժխտելով այս ենթադրությունների իրավացիությունը, քանի որ ինքնական տերության և Ասորեստանի անմիջական հարևանությունը և դրանց հետ բազմապիսի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային թելերով սերտորեն կապված Հայկական լեռնաշխարհի քաղաքական միավորներում դժվար է ենթադրել գարգացումների այլ տրամաբանություն, այնուամենայնիվ հարկ է նշել, որ «Միտայի տեքստի» վաղ թվագրումը որոշակիորեն փոխում է մ. թ. ա. XIII դարի և էլ ավելի հիմնավոր՝ մ. թ. ա. XV դարի անցքերի վերաբերյալ նախկին պատկերացումները:

Այժմ ներկայացնենք «Միտայի տեքստում» հաղորդվող պատմական իրադարձությունները, որից հետո միայն՝ գրանցից բխող պատմագիտական վերականգնումները:

К о н о в. ПАИ, с. 84), ներկայիս Դիվրիդիի շրջանում (G. del Monte und J. Tischler. Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Wiesbaden, 1978, S.296). Վ.Նաչատրյանը Պախսուվան փնտրում է Բյուրակն լեռների արևմտյան հատվածում, որտեղ այսօր էլ հայտնի է Պախ բնակավայրը (В. Н. Х а ч а т р я н. Восточные провинции Хеттской империи. Ереван, 1971, с. 116 слл. և ու յ ն ի՝ Հայաստանը մ. թ. ա. XV-VII դարերում. Երևան, 1998, էջ 36):

10 Վ. Խ ա չ ա տ ռ յ ա ն. Հայաստանը..., էջ 94:

11 E. F o r t e r. Hajasa-Azzi. - Caucasia 9, 1931, S. 1f. Թուրխալիյաս III-ի և նրա որդի Սուլպիլուլիումասի արշավանքին գեպի Ազգի նախորդել էր վերջինիս արքա Կարաննիսի կողմից խեթահայտակ տարածքների գավթումը ընդհուպ մինչև Սամուխա քաղաքը Եփրատի ափին (КВо VI 28, 11-12):

12 Մ. թ. ա. XIII դարի վերջին տասնամյակներում Առաջավոր Ասիայի երեք խոշոր պետությունների՝ Եգիպտոսի, ինքնական տերության և Ասորեստանի քաղաքական ազդեցության թուլացման և նախկինում կախյալ երկրների անջատողական քաղաքականության մասին տե՛ս Ա. Ք ո ս յ ա ճ. Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը. Երևան, 1999: և ու յ ն ի՝ Ասորեստանը և Հայկական լեռնաշխարհը մ. թ. ա. XIII դարի վերջին քառորդում. - ՊԲՀ, 1999/2-3, էջ 224-232:

Առ այսօր գոյություն չունի «Միտայի տեքստի» ամբողջական գիտական հրատարակությունը¹³: Թերևս, պատճառն այն է, որ տեքստի մի զգալի հատված ընդհանրապես կորսված է, որը խոչընդոտում է գրա լիարժեք ընկալմանը: Տեքստի քիչ թե շատ խոշոր պատճեններ նույնպես չկան, որոնք թույլ կտային վերականգնելու վնասված հատվածները: Առայժմ հայտնի են լոկ երկու փոքր բեկորներ, որոնց օգնությամբ վերականգնվում են միայն տեքստի երկու համեմատաբար քիչ տուժած հատվածներ¹⁴: «Միտայի տեքստի» որոշ հատվածների գրազարձումը, թարգմանությունը և հետազոտությունը գետնիցված է խեթագետ Վ. Խաչատրյանի երկու մենագրություններում¹⁵: Տեքստում հիշատակվող անձնանունների և տեղանունների ուսումնասիրությունն ասպարեզում լուրջ ավանդ ունեն Գր. Ղափանցյանը, Գ. Ահաջանը և Վ. Խաչատրյանը¹⁶:

Եվ այսպես, ինչ է իրենից ներկայացնում «Միտայի տեքստը»:

Ուսումնասիրողները իրավացիորեն նկատել են¹⁷, որ սույն պայմանագիրը ամրագրում է վերինփրատյան տարածաշրջանում նախորդող փուլում խեթական պետության հարձակման հետևանքով ստեղծված հետևյալ իրավիճակը. 1) խեթերի արշավանքն ավարտվել է տեղի երկրների հպատակեցմամբ՝ դրանից բխող հետևանքներով (վերջիններիս կախյալ կարգավիճակի հաստատագրում), 2) դրան հաջորդել է վերինփրատյան երկրների մի մասի՝ Պախխուվայի և նրա դաշնակիցների ապստամբությունը (այն ուղեկցվել է խեթերի հանգեց լոյալ Իսուվայի վրա Պախխուվայի արքա Միտայի հարձակմամբ), 3) խեթական արքան վերինփրատյան երկրների հետ նոր պայմանագիր է կնքել, ըստ որի, Խաթթիի հանդեպ նախկինում վերցրած պարտավորություններից բացի առաջինների վրա Պախխուվայի և մյուս անհնազանդ երկրների լոյալությունն ապահովելու լրացուցիչ պարտավորություն է դրվել: Արդի անբնականությունը, այս իրավիճակը կարելի է մոտավորապես բնութագրել որպես համաձայնություն «տարածաշրջանային կոլեկտիվ անվտանգության» մասին: Դժբախտաբար, տեքստի մի շարք կարևոր հատվածների բեկորային վիճակը թույլ չի տալիս պարզելու այստեղ տիրող իրավիճակի որոշ էական մանրամասներ. օրինակ, ովքեր էին Միտայի գաշնակից երկրները, կամ ինչով է ա-

13 Տեքստի ինքնագիրը հրատարակվել է 1929թ. Ա. Գյոթցեի կողմից (KUB XXIII 72): 1948թ. Օ. Գըրնին հրատարակեց գրա թարգմանությունը (O. R. G u r n e y.- AAA, vol. 28, 1948, p. 32ff.):

14 1962 թ. Հայտնաբերվեց տեքստի առաջին պատճեն-կցաբեկորը, որը հրատարակվեց 1976թ. Հ. Հոֆների կողմից (H. A. H o f f n e r. A Join in the Hittite Mita Text.- JCS 28, 1976, p. 60ff.): Մեկ այլ կցաբեկոր ինքնագրի տեսքով հրատարակվեց 1968 թ. Հ. Կլեյնգելի կողմից որպես KUB XL 10:

15 В. Н. Х а ч а т р я н. Восточные провинции, с. 159 сл. (Obv. I 8-10, 29-31, 42-45. Obv. II 1-2, 16-19, 31-37). Հեղինակի վերջին ուսումնասիրության մեջ տրվում է տեքստի մի զգալի մասի թարգմանությունը՝ համապատասխան պատմագիտական մեկնաբանություններով (Հայաստանը..., էջ 87-94):

16 Г р. К а п а н ц я н. Хайаса — колыбель армян. Ереван, 1947; Г. Б. Д ж а у к я н. Хайасский язык и его отношение к индоевропейским языкам. Ереван, 1964; Գ. Բ. Ա հ ա ղ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան. Երևան, 1987, էջ 323-341: Վ. Ն. Խ ա չ ա տր յ ա ն. Հայաստանը..., էջ 34-46):

17 Տե՛ս ծանոթ. 9 և 15:

վարտվել խեթական արքայի ռազմական ձեռնարկումը ընդդեմ Պախխու-վայի¹⁸: Այնուամենայնիվ, ընդհանուր գծերով տեքստի պատմագիտական արժեքները լուրջ տարածայնությունների տեղիք չի կարող տալ, թեև կոզ հենց այն պատճառով, որ գիտությունը լավ հայտնի են նմանատիպ պայ-մանագրեր, կնքված խեթական արքաների և այլ նվաճված երկրների միջև, որոնց նյութերը ի վիճակի են տեքստաբանական համագրման միջոցով էա-կանորեն լրացնելու ինքրի առարկա պայմանագրի կորսված հատվածնե-րը¹⁹: Մեր հետազոտության տեսանկյունից շատ ավելի կարևոր է «Միտա-յի տեքստի» կոնկրետ պատմական ետնախորքի խնդիրը, որը կփորձենք ներկայացնել ստորև:

Ինչպես նշվեց վերը, վերինեփրատյան տարածաշրջանի վերաբեր-յալ ամենավաղ քիչ թե շատ հավաստի սկզբնաղբյուրը մ. թ. ա. XIII դարի կեսերին իշխած խեթական արքա Խաթթուսի III-ի մասնագիտական շրջանակներին լավ հայտնի «Ինքնակենսագրությունն է», որտեղ տեղե-կություններ են պարունակվում նախորդ արքաների գործունեության վե-րաբերյալ²⁰: Մասնավորապես, այստեղ կարևոր է խեթերի երկու արևելյան հարևան երկրների հետևյալ հիշատակությունը²¹.

Obv.

11) e-di-iz-ma ^{LÜ}KUR ^{URU}Az-zi u-i[t nu KUR.KUR.M]ES UGU-TI hu-u-ma-an-da h[ar-g]a-nu-ut

12) nu-za ^{URU}ša-mu-ha-an ZAG-an i-ya-a[t ^{LÜ}KUR ^{URU}]I-su-wa-as-ma u-it [nu KUR ^{URU}]Te-

ga-ra-ma har-ga-nu-ut

11) «Հեռվից Ազզիի թշնամին եկավ [վ և ողջ վերին երկրներ]ը թալանեց,
12) և Սամուխա քաղաքը իր համար սահման դարձրեց: Իսուվայի [թշնա-մին] եկավ [և] Թեդարամա [երկիրը] թալանեց»:

Հաջորդ հիշատակությունը պահպանվել է խեթական արքա Մուր-սի III-ին պատկանող տեքստերում, որտեղ նկարագրվում են նրա հոր՝ Սուպլիլուլիումաս I-ի և, ավելի նվազ չափով պապի՝ Թուդխալիյաս III-ի կառավարման շրջանի իրագործությունները²²: Չնայած վերոհիշյալ տեքս-

18 Վ. Խաչատրյանը գտնում է, որ պայմանագրի կնքման պահին Պախխուվան դեռ հնազանդեցված չի եղել (Հայաստանը..., էջ 89-91): Չնայած տեքստի ընկերայնությանը, այնուամենայնիվ, թվում է, որ նման ենթագրությունը կասկածելի է: Այդ մասին տեքստը որևէ կոնկրետ տեղեկություն չի հաղորդում:

19 «Միտայի տեքստի» համապարփակ ուսումնասիրության (գիտական տառադար-ձում, թարգմանություն, տեքստաբանական և պատմագիտական վերլուծություն) անհրա-ժեշտությունը առաջնահերթ խնդիր է Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն պատմության սկզբնաղբյուրների հետազոտության տեսանկյունից, որը և կկատարվի առաջիկայում տողերիս հեղինակի կողմից:

20 KBo VI 28. Այս տեքստի համապատասխան հատվածի գիտական տառագար-ձումը և թարգմանությունը ըստ A. G o e t z e. Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geog-raphy. New Haven, 1940, p. 21f.; գիտական տառագարձումը՝ B. H. X a q a t p y a n. Указ. соч., с. 150 сл., թարգմանությունը և մեկնաբանությունը՝ Ն ու յ ն ի Հայաստանը..., էջ 53-55:

21 KBo VI 28.

22 Այս տեքստերի համահավաք գիտական հրատարակությունը՝ H. G. G u t e r - b o c k. The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II.- JCS X/2, 1956, pp. 41-68, X/3, pp. 75-98, X/4, pp. 107-129. Մուրսիլիի պապի և հոր՝ Սուպլիլուլիումասի վաղ շրջանի՝ դեպի արևելյան Փոքր Ասիա և Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտք կազմակերպած

տերի մեծ մասը խիստ բեկորային է և դժվարամատչ, սակայն նույնիսկ դրանք թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ վերինեփրատյան երկրների և Խաթթիի փոխհարարերությունները Թուրքիայից III-ի և նրա որդու կառավարման շրջանում եղել են բավական լարված: Այս իրադարձությունները դուրս են մեր հետազոտության շրջանակներից²³, ուստի, ելնելով «Միտայի տեքստի» ընձեռած հնարավորություններից, անցնենք դրա քննարկմանը:

Այսպես, «Միտայի տեքստի» նոր թվագրությունը մ. թ. ա. XV դարի վերջին տասնամյակներով՝ Թուրքիայից II- Առնոսվանդաս I փուլով այն դնում է վերջիններիս կառավարման ընթացքում Խաթթիի՝ գրալի քանակությունը գրավոր աղբյուրներով վկայված ակտիվ արտաքին քաղաքականության համատեքստում: Այսօր, վերոհիշյալ խեթական արքաների կառավարումը լուսաբանող տեքստերի տվյալների ճնշման տակ (այդ թվում նաև սույն հոդվածի սկզբում նշված «Մադդուվատտասի մեղանչանքը» անվանումը կրող կարևորագույն տեքստը) վերականգնվում է Խեթական պետության սրընթաց ռազմաքաղաքական վերելքի մի դարաշրջան, որը հիմնական գծերով կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ:

Առաջիմ Համապատասխան աղբյուրների սակավությունը թույլ չի տալիս վստահաբար վերականգնելու Թուրքիայից II-ի կառավարմանը անմիջապես նախորդող ներքաղաքական իրադարձությունները: Մասնադիտական հրատարակություններում կարծիք է հայտնվել, որ Թուրքիայից II-ից կարող էր լինել նոր ծագումով խուրրիական դինաստիայի հիմնադրը²⁴: Համենայնդեպս, նրանից է սկսվում խեթական հասարակության կյանքում խուրրիական մշակութային տարրերի շոշափելի մուտքը: Մի շարք արքաներ և արքայական տոհմի անդամներ արձանագրություններում կրում են երկակի՝ խեթական և խուրրիական անուններ²⁵:

Թուրքիայից II-ի ժամանակաշրջանի տեքստերը լի են արտաքին քաղաքական ձեռնարկումների մասին պատմող տեղեկություններով: Մասնավորապես, նրա տարեգրություններում հիշատակվում են արքայի երկու խոշոր արշավանքները դեպի արևմտյան Փոքր Ասիա: Առաջինը ընդգեմ Արցախյան երկրների²⁶, իսկ երկրորդը՝ Ասսուվա միության 22 երկրների, որոնց ընթացքում խեթերի, թեկուզ ժամանակավոր, դերիչխանության տակ ընկավ թերակղզու ողջ արևմուտքը՝ Լիկիայից մինչև Վիլուսա և Տարուխսա (Տրոադայում)²⁷: Թուրքիայից II-ի ակտիվ արտաքին

արշավանքների մասին տե՛ս Կ. Մ. Дьяконов. ПАН, с. 90 և Վ. Ն. Խաթթիի և Հայաստանը..., էջ 50-55:

23 Թուրքիայից III-ի կառավարման շրջանի իրադարձությունների մասին տե՛ս O. R. G u r n e y. The Hittites. Baltimore, 1966, p. 26-28; O. R. G u r n e y. Anatolia c. 1600-1380 B. C. - In: CAH, vol. XXVI, ch. XV(a), 1966, p. 23 ff.

24 O. R. G u r n e y. The Hittites, p.26.

25 Ի դեպ, երկու արքաների թագուհիները կրում են միայն խուրրիական անուններ՝ նիկալմատի և Ասմունիկալ:

26 KUB XXIII 27.

27 Այս արշավանքի ընթացքի և առնչվող խնդիրների մասին տե՛ս O. R. G u r n e y. - In: CAH, vol. XXVI, ch. XV(a), 1966, p. ff.; Ա. Քոսյան. Խեթական տերությունը և Ախիխյան (Տրոյական պատերազմը). Երևան, 1997, էջ 16-18 (նաև մասնագիտական կարծիքների տեսությունը): Վերջերս Թուրքիայից II-ի կողմից վերը նշված տարածքների նվաճման մի նոր ասպարեզի հայտնվելը: Անկարայի հնագիտական թան-

քաղաքական ձեռնարկումներն ընդգրկում էին նաև թերակղզու Հյուսիսը՝ կասկերի երկիրը²⁸, հարավը՝ Կիցցուվատնան²⁹, արևելքը և հարավ-արևելքը:

Մեր հետազոտության տեսանկյունից կարևոր է հատկապես խեթերի արտաքին քաղաքականության արևելյան ուղղությունը³⁰, որտեղ հիշատակվում է Իսուվան, ուստի ստորև ներկայացնենք սույն արշավանքի մասին պատմող հատվածը³¹, որը տեքստում անմիջապես հաջորդում է կասկերի դեմ մղած պատերազմին: Այս տեքստը պատկանում է Թուրխալիյաս II-ի «Տարեգրությունների» խմբին:

- 28) [nu LUGAL KUR^{URU}I-su-wa ku-ru-ur] IS-BAT nu-us-si LUGAL^{URU}Hur-ri
- 29) [an-da wa-ar-ri-es-se-es-ta? u-uk-ga^mTu-ut-ha-li-ya-as LUGAL.GAL
I-NA KUR^{URU}I-s]u-wa la-ah-hi-ya-u-wa-an-zi pa-a-u-un
- 30) [.....] KUR^{URU}I-šu-wa za-ah-hi-ya-ah-ha-at
- 31) [.....] u-it nu-mu KUR-e EGIR-an
- 32) [.....] ta-la-ah-hu-un na-as-ta GIM-an
- 33) [.....]u-ga-as-ta sal-li KUR-e KUR^{URU}I-su-wa
- 34) [.....]-x ÉTM ku-e-nu-un

- 28) [եվ Իսուվայի արքան[թշնամուլթյան գնաց] և Խուրրիի արքային օգնության հասավ:
- 29) [Ես. Թուրխալիյասը.] գնացի պատերազմի [դեպի] Իսուվա:
- 30) [.....] ես արշավեցի դեպի Իսուվա:

գարանի պահեստներում հայտնաբերվեց մետաղե դավաթի վրա մինչ այդ չնկատված հիերոգլիֆային մակագրություն, որտեղ ասվում է հետևյալը. «Երբ Թուրխալիյաս նվաճեց Tara/i-wa/i-za-wa/i-ն» (Newsletter for Anatolian Studies, 1995/2, p. 5):

28 KUB XXIII 36 + XXXI 35.

29 Այս երկրի հետ Թուրխալիյասի ունեցած հարաբերությունների մասին հիշատակվում է Սուպպիլուլիումաս I-ի և Կիցցուվատնայի արքա Սունասսուրայի պայմանագրում (KBo I 5): Վերոհիշյալ պայմանագրի առնչությամբ համեմատաբար վերջերս ամերիկյան խեթագետ Ռ. Էիլը առաջարկեց մի հիմնավոր վարկած, ըստ որի այն կնքող խեթական արքան ոչ թե Սուպպիլուլիումաս I-ինն է, այլ Թուրխալիյաս II-ը (R. B e a l. The History of Kizzuwatna and the Date of the Sunaššura Treaty. – Orientalia 55, 1986, fasc. 4, p. 432 ff.):

30 KUB XXIII 11 III: XXIII 16: Կիցցուվատնայում և ընդհանրապես մերձտավրոսյան գոտում Թուրխալիյաս II- Առնուվանդաս I-ի ակտիվ գործունեությունը վառ վկայությունը այսպես կոչված «Իսմերիգայի պայմանագիրն» է (KUB XXVI 41; KUB XXIII 68 + ABoT 58, հրատարակությունը՝ A. K e m p i n s k i u n d S. K o š a k. Der Ismeriga-Vertrag, Die Welt des Orients, Bd.2, 1968, S. 191ff): Սա պայմանագիր է, կնքված Առնուվանդաս I-ի և Կիցցուվատնայի մի շարք քաղաքներում ռազմաոստիկանական ֆունկցիաներով օժտված մի խումբ իսմերիգացիների միջև: Այստեղ խոսվում է այն մասին, որ վերջիններս իրավասու են սույն քաղաքներում խեթական արքայի անունից պատժելու բոլոր կարգազանցներին, այդ թվում նաև՝ Կիցցուվատնայի խեթական կառավարչին (BÉL. MADGALTI): Վերջինիս առկայությունն արդեն իսկ խեթերի ակտիվության լուրջ վկայություն է Թուրխալիյաս II-Առնուվանդաս I-ի օրոք: Իսմերիգայի տեղագրությունը վերջնականապես ճշտված է: Այն, հավանաբար, գտնվել է Տավրոսի երկայնքով ինչ-որ մի հատվածում՝ Կիցցուվատնայից արևելք (G. d e l M o n t e u n d J. T i s c h l e r. Die Orts- und Gewässernamen, S.149; B. H. X a ч а т р я н. Указ. соч., с. 98 слл.):

31 KUB XXIII 11 Rs. III. Տեքստի տուժած հատվածների վերականգնումը և թարգմանությունը ըստ Օ. Կարրուբայի (O. C a r r u b a. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I-II. - Orientalia XVIII, 1977, S. 162 f.):

- 31) [.....] նա եկավ: Եվ ինձ (Համար) [.....] երկիրը ետևից՝
- 32) [.....] ես թողեցի: Եվ երբ [.....]
- 33) [.....] Եվ ես [.....] (այդ) մեծ երկիրը՝ Իսուվան
- 34) [.....] տունը ես ոչնչացրեցի:

Ակնհայտորեն, այս նույն իրադարձությունների մասին է հաղորդում Առնուվանդաս I-ի նշանակալիորեն վնասված մի տեքստ³²:

- 1) na-at-kan A-NA ^mSa-u[š-sa-tar?.....
- 2) ne-e-an-ta-ti nu-u[s
- 3) a-pí-el ŠA KUR ^{URU}Hur-[ri
- 4) na-as-kan an-da I-NA [.....
- 5) ERIN^{MEŠ} ANSU.KUR.RA^{MEŠ} SA [.....
- 6) at-ta-as-mi-is IŠ-ME [.....
- 7) an-da i-mi-ya-an-t[a-ti?
- 8) na-as I-NA KUR ^{URU}I-su-wa [.....
- 9) ŠA KUR ^{URU}A-as-su-wa-ma [.....
- 10) u-da-as ERIN^{MEŠ}-az Ha-[at-ti?
- 11) [.....]-ha-a-an-ti tu-[uz-zi-in?

- 1) Եվ նա Սաուս[սատարին?.....]
- 2) ուղարկեց ինձ: Եվ նա [.....]
- 3) որ Խուրրի երկրի [.....]
- 4) Եվ նա [.....]-ում [.....]
- 5) գորքը և մարտականքերը, որոնք [.....]
- 6) խանդարեց[ին
- 7) Իմ հայրը լսեց [.....]
- 8) Եվ նա Իսուվա երկրում [.....]
- 9) Իսկ Ասուվա երկրի [.....]
- 10) նա ջարդեց: Խաթթիի գորքից [.....]
- 11) [.....]? գորքը [.....]

Վերը հղված երկու տեքստերը վկայում են Թուրխալիյաս II-ի կողմից վերինեփրատյան Իսուվայի նվաճման մասին, սակայն արդյո՞ք այդ արշավանքին նախորդող փոփոխում սույն երկիրը դտնվել է Խաթթիի ազդեցությունների դուրս, թե ոչ, դժվար է ասել, քանի որ առայժմ այս խնդիրը լուսաբանող որևէ սկզբնաղբյուր դոյունություն չունի:

Հայտնի է, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում (մ. թ. ա. XV դ. երկրորդ կես) Առաջավոր Ասիայում, Խաթթիից բացի, կարևորագույն քաղաքական ուժը Միտաննին էր: Միտաննիի ակտիվ արտաքին քաղաքականության սկիզբը դրել էր Պարաթթարնան՝ Ալալախի արքա Իզրիմի, Կիցցուվատնայի արքա Պիլիյայի և Խեթական արքա Յիդանտաս II-ի ժամանակակիցը (Թուրխալիյասին Յիդանտասից բաժանում են երկու արքաներ): Այսինքն, Պարաթթարնան պիտի Թուրթմոս III-ի ժամանակակիցը լի-

32 KUB XXIII 14 Vs. II.

ներ³³: Պարաթթարնայի օրոք Միտաննիի քաղաքական ազդեցությունը լուսաբանող տեղեկությունն չի պահպանվել: Հայտնի է միայն, որ նա Ալալախի արքա Իզրիմի կողմից կոչվում էր «Հզոր արքա» և օգնել է վերջինիս վերահաստատվելու իր հոր դահին³⁴: Հաջորդ միտաննական արքան Պարսադատտարի որդի Սաուսադատտարն է (տեքստերում նաև՝ Սաուսատտար և Սաուսատտար)³⁵: Թուրքալիյաս II-ի ժամանակակիցը: Վերջինիս օրոք Միտաննիի ազդեցությունը տարածվել է Աչչուրի և Ալալախի վրա³⁵: Իսկ Հաջորդ արքա Արտադամա I-ի մասին հայտնի է, որ նրա օրոք կնքվել է հաշտության պայմանագիր Եգիպտոսի և Միտաննիի միջև, որն ամրապնդվել է փարավոն Թութմոս IV-ի (մ. թ. ա. 1400-1390 կամ 1392-1382թթ.) և միտաննական արքայադստեր ամուսնությունով:

Վերը բերված տեղեկությունները չեն վկայում Տավրոսից Հյուսիս ընկած երկրների նկատմամբ Միտաննիի ունեցած դերիչխանությունն առկայության մասին³⁶, սակայն, միևնույն ժամանակ, չեն բացառում առաջինների միտաննամետ տրամադրությունները, կապված խեթական տիրապետության թոթափման ձգտումների հետ: Թուրքալիյաս II-ի իսուվական արշավանքի մասին պատմող վերը բերված վնասված տեքստերից (KUB XXIII 11; KUB XXIII 14) պիտի ենթադրել, որ իսուվական խեթերի կողմից նվաճվելու նախօրերին կարող էր լինել կամ համեմատաբար անկախ, կամ էլ խեթական ազդեցության ոլորտում: Այդ մասին կարելի է դատել տեքստի այն հաղորդման հիման վրա, ըստ որի խեթական արքան իսուվա էր արշավել վերջինիս արքայի կողմից Միտաննիի արքա Սաուսադատտարին օգնելու պատճառով: Թերևս, Թուրքալիյասի ռազմական ձեռնարկումներն ընդգրկել են բուն միտաննական տարածքը, որը ստիպել է Ասուսադատտարին դաշնակիցներ որոնել հարևան քաղաքական միավորների շարքում:

Այսպիսով, Առնուվանդաս I-ի վերահիշյալ տեքստերի հիման վրա պարզ է դառնում, որ նրա հոր՝ Թուրքալիյաս II-ի օրոք վերինեփրատյան իսուվական նվաճվել է խեթերի կողմից, որի առիթը Միտաննիի արքայի հետ

33 Թութմոս III-ը կառավարել է մ. թ. ա. 1479-1425 թթ. (K. A. K i t c h e n. - In: "High, Middle or Low?", p. 52) կամ մ. թ. ա. 1467-1413 թթ. (W. H e l c k. - In: "High, Middle or Low?", S. 26):

34 Г. М. А в е т и с я н. Государство Митанни. Ереван, 1984, с. 39.

35 Там же, с. 40 сл. Հեղինակը Միտաննիի քաղաքական ազդեցության տակ դրսևանող երկրներ է դիտում նաև Փոքր Ասիայի արևելքում, հարավ-արևելքում ընկած մի շարք մանր քաղաքական միավորներ, ինչպես Ալզին, Իսուվան, Գուրտալիսան, Արավաննան, Դուրմիտտան, Թեգարաման, Արմատանան և այլք (նույն տեղում, էջ. 42-43): Սակայն Հօգուտ այդ ենթադրությունն, հղված երկու խեթական տեքստերը (E. W e i d - n e r. Politische Dokumente aus Kleinasien. Leipzig, 1923, 1,7) շարադրում են շատ ավելի ուշ շրջանի իրադարձություններ, այն է՝ Սուպպիլուլիումաս I-ի հոր՝ Թուրքալիյաս III-ի կառավարման վերջերին ինքի ղեկավարման մեծ ապստամբությունը: Այստեղ նշվում է նաև, որ Միտաննիի արքա Տուրաթթարն ընդունել է Սուպպիլուլիումաս I-ի հարձակումից Միտաննիի փախածներին և ձեռնարկել արշավանք դեպի Իսուվա:

36 «Սուսադատտարի պայմանագրում» հիշատակվում է իսուվայի նկատմամբ խեթերի տարած հաղթանակի, իսուվացիների «Իսուրի երկիր» (այսինքն՝ Միտաննի) հեռանալու և իսուվան իսուրիների կողմից ժամանակավորապես նվաճվելու մասին (KBo I 5 8-29): Եթե, ինչպես նշվեց վերը, «Սուսադատտարի պայմանագիրը» կնքող խեթական արքան Թուրքալիյաս II-ն է, այլ ոչ Սուպպիլուլիումաս I-ը, ապա հնարավոր կլինի պարզել «Միտայի տեքստի» նախօրերին Հայկական լեռնաշխարհի արևմուտքում խեթական պետության առաջխաղացումը լուսաբանող որոշ կարևոր մանրամասներ:

ունեցած դաշնակցային հարաբերություններն են եղել: Երկու տուժած տեքստերում էլ Թուղխալիյասի գործունեությունից մասին պատմելիս Առնուվանդասը հիշատակում է իր մասնակցությունը Իսուվայի դեմ մղված ռազմական գործողություններին: Նկատի առնելով հոր և որդու մեկընդմեջ հիշատակությունները, ակնհայտ է, որ խոսքը ոչ թե երկու տարբեր ժամանակահատվածներում տեղի ունեցած իրադարձությունների, այլ միևնույն արշավանքի մասին է: Կարծում ենք, դժվար է կասկածի տակ առնել այն ենթադրությունը, որ «Միտայի տեքստը» պիտի հաջորդեր Առնուվանդասի վերոհիշյալ երկու տեքստերին, այսինքն, կաղմված լիներ մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ.

1) Իսուվան, նվաճվելուց հետո, խեթերի կողմից համարվում էր լույս պետություն, որի նկատմամբ Պախխուվայի թշնամական դործողությունը նրանք դիտում էին որսվես իրենց շահերը ոտնահարող քայլ:

2) Վերինեփրատյան երկրների մեծ մասի լույսությունը ինքնին հանգեպ, որը պարզորոշ վկայված է «Միտայի տեքստում», հաստատագրված է եղել ավելի վաղ (թե որքան վաղ, դժվար է ասել) կողմերի միջև կնքված պայմանագրով: Այն պիտի արձանագրեր Իսուվայի նվաճմանը նախորդած ինչ-որ իրադարձություն:

Ջուտ տեսականորեն, իհարկե, հնարավոր է, որ Իսուվան և վերինեփրատյան մյուս երկրները նվաճված լինեին երկու անգամ՝ «Միտայի տեքստից» ավելի վաղ, իսկ հետո, արդեն երկրորդ անգամ՝ Առնուվանդաս I-ի վերոհիշյալ տեքստերի կաղմմանը անմիջապես նախորդող շրջանում, սակայն այս տարբերակը թվում է քիչ հավանական: Համենայնդեպս, առաջին տարբերակը ավելի լավ է հիմնավորված:

Եզրափակելով մեր հետազոտությունը, անհրաժեշտ ենք համարում առաջարկել Հայկական Լեոնաշխարհի արևմտյան հատվածի երկրների և ինքնական պետության փոխհարաբերություններին առնչվող խեթական սեսլագիր տեքստերի հետևյալ հաջորդականությունը՝ ըստ խեթական արքաների (մ. թ. ա. XV դարի վերջ – XIV դարի առաջին տասնամյակներ).

1) Թուղխալիյաս II - Առնուվանդաս I (KUB XXIII 11 և 14) - Իսուվայի (և, հավանարար, «Միտայի տեքստում» հիշատակվող երկրների նվաճում), պայմանագրի կնքում:

2) Առնուվանդաս I (KUB XXIII 72) - Պախխուվայի և նրա դաշնակիցների ապստամբություն, խեթական արքայի պատժիչ միջոցառումներ, պայմանագրի թարմացում:

3) Թուղխալիյաս III-ի արշավանքները դեպի վերինեփրատյան Ազդի և հարևան երկրներ:

Խեթական աղբյուրների վերոհիշյալ հաջորդականությունը ստիպում է կասկածի տակ առնել մասնագիտական հետազոտություններում և ձեռնարկներում արմատացած երկու տեսակետներ, որոնց մասին նշվեց հոդվածի սկզբում:

Առաջինը մ. թ. ա. XIII դարի երկրորդ կեսին Հայաստ-Ազդի պետության տրոհումն է իր բաղկացուցիչ մասերի, որին մասնադեմոստրացիոն հանդեպ էին «Միտայի տեքստում» այս երկրանվան բացակայությունից փաստի հիման վրա: Այժմ պարզ է դառնում, որ նման եզրակացություն համար

որևէ հիմք չկա: Ավելին, հաշվի առնելով մ.թ.ա. XIII դարի կեսերով թվագրվող և խեթական արքա Թուղխալիյաս IV-ի կողմից խաթթի սահմանային կառավարիչներին տրված հրահանգներում պահպանված տեղեկությունները, կարելի է ենթադրել, որ Հայասա-Ազգին սուլյն փուլում գեռևս գոյություն ունեւ որպես այդպիսին, ընդ որում՝ ակնհայտորեն խեթական անմիջական ազդեցությունից գուրս³⁷: Հայասա-Ազգին կարող էր տրոհվել ավելի ուշ, մ. թ. ա. XIII դարի վերջերին կամ XII դարի առաջին կեսին, առաջավորասիական և էդեյան համընդհանուր քաղաքական ճղնաժամի փուլում: Այս մասին, թերևս, կարելի է ենթադրել Հայասայի տարածքից դեպի հարավ բնակչության լայն գանդվածների տեղաշարժի մասին վկայող հնադիտական և այլ բնույթի փաստարկները³⁸:

Երկրորդը խեթական պետության՝ դեպի արևելք ուղղված արշավանքների սկզբնական փուլում Հայասա-Ազգի պետության գոյության մասին ենթադրությունն է: Քանի որ «Միտայի տեքստի» կազմման պահին հիշատակվում է ավելի ուշ շրջանի աղբյուրների Հայասա-Ազգի քաղաք Գուկկաման որպես առանձին քաղաքական միավոր խեթերի հետ պայմանադիր կնքող բազմաթիվ այլ քաղաքների շարքում, ապա դժվար է ենթադրել, որ տվյալ պարագայում ավելի նպատակահարմար է խոսել մեծաքանակ ինքնուրույն պետական կազմավորումների մասին («քաղաքպետություն»): Գուկե ժամանակավրեպ կլիներ հայտարարել, թե «Միտայի տեքստը» պիտի դիտել որպես վերինեփրատյան դոտում առկա մանր քաղաքական միավորների խոշորացման նախօրյակ, մի դործընթաց, որը, անկասկած, կարող էր զգալիորեն խթանվել խեթական սպառնալիքի պայմաններում և որը իր ավարտին հասավ քիչ ավելի ուշ՝ Թուղխալիյաս III-ի կառավարման շրջանում, երբ այստեղ հանգես է գալիս Հայասան:

Եվ, վերջապես, երրորդ եզրակացությունը, որ բխում է Թուգխալիյաս II-ի և Առնուվանդաս I-ի՝ վերը հղված երկու տեքստերից (KUB XXIII 11 և 14), վերինեփրատյան Իսուվայի միտաննամետ դիրքորոշումն է «Միտայի» տեքստի ժամանակաշրջանում: Հավանաբար, Իսուվայի արքայի օժանդակությունը խուրդիին (Միտաննի) պիտի ինչ-որ կերպ կապված լիներ «Իսմերիգայի պայմանադրին» նախորդած խեթա-միտանական բախման հետ: Սկզբնաղբյուրների սակավությունը առայժմ թույլ չի տալիս մանրամասնելու այս իրագարձությունները, սակայն մի բան պարզ է, որ այդ պայքարն ավարտվել է խեթերի՝ թեկուզ ժամանակավոր հաջողութամբ, ինչը արձանագրված է «Իսմերիգայի պայմանադրում»³⁹: Ավելի ուշ, արդեն Թուղխալիյաս III-ի օրոք, հայտնի է, որ խեթական պետությունը ստիպված էր տևական պայքար մղել բոլոր կողմերից հարձակվող հակառակորդների դեմ, այդ թվում՝ Իսուվայի (տես վերը՝ KBo VI 28):

37 Թուղխալիյասի այդ տեքստը վաղուց հայտնի էր մասնագետներին, սակայն ինչպես հարկն է չի իմաստավորվել: Ահա այն. «Տերերդ, ուլբեր առաջին հերթին(?) կառավարում եք Ազգին, Կասկային (և) Լուկկային նայող սահմանային կետերը» (KUB XXVI 12 II 12-15):

38 Այս տեսակետի մասին տես Ա. Քոսյան, էթնիկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում. - ՊԲՀ, 1991/1, էջ 77: Ն ու յ ն ի Մ. թ. ա. XII դարի մերձավորարևելյան ճղնաժամը, էջ 165-167:

39 Տե՛ս ծանոթ. 30 և 36:

ՀԱՍՏՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՊԲՀ – «Պատմա-քանասիրական հանդես» (Երևան).

AAA – Annals of Archaeology and Anthropology (Liverpool).

ABoT – Ankara (Ankara).

AnSt – Anatolian Studies (London).

JCS – Journal of Cuneiform Studies (New Haven).

KBo – Keilschrifttexte aus Boghazkoi (Leipzig und Berlin).

KUB – Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (Berlin).

WZKM – Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (Wien).

ZDMG – Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft (Wiesbaden).

ХЕТТСКОЕ ЦАРСТВО И СТРАНЫ АРМЯНСКОГО НАГОРЬЯ

В XV в. до н. э.

АРАМ КОСЯН

Р е з ю м е

В статье рассматривается хорошо известный в научной литературе клинописный хеттский текст под названием "Мита из Паххувы". Уже с 1970-х годов этот текст был передатирован второй половиной XV в. до н.э., временем хеттского царя Арнувандаса I (по старой датировке – конец XIII в. до н. э. – Арнувандас IV). Новая датировка текста требует соответствующей корректировки политической истории стран долины Верхнего Евфрата. В арменоведческой литературе закрепилось мнение о том, что ко времени составления "Миты из Паххувы" ведущая политическая сила региона – Хайаса-Аззи уже была раздроблена на составные части, так как в тексте некоторые города Хайасы упоминаются как самостоятельные единицы. Передатировка текста дает возможность для представления следующей точки зрения.

1. В период правления хеттских царей Тудхалияса II и его сына Арнувандаса I страны долины Верхнего Евфрата были аннексированы хеттами; два хеттских текста упоминают о захвате Исувы. К этому моменту большое количество мелких политических единиц было вынуждено принять хеттское владичество, что было оформлено вассальным договором. Через некоторое время после заключения договора правитель Паххувы Мита и его союзники отказались от своих вассальных обязательств и совершили враждебные действия против соседней Исувы, Дуккамы и др. Текст "Миты из Паххувы" представляет собой новый договор между Хеттским царством и странами долины Верхнего Евфрата, заключенный после подавления мятежа.

2. Под светом данных текста "Миты из Паххувы" должно быть отвергнуто укоренившееся в специальной литературе мнение о том, что в XIII в. до н.э. Хайаса-Аззи была раздроблена на свои составные части. Это государство продолжало существовать еще при хеттском царе Тудхалиясе IV (вторая половина XIII в. до. н.э.). Единственное упоминание Хайаса-Аззи в хеттских текстах

данного периода свидетельствует о том, что она, вполне вероятно, находилась вне сферы прямого политического контроля Хеттской империи.

THE HITTITE KINGDOM AND THE COUNTRIES OF THE ARMENIAN HIGHLAND IN THE 15th CENTURY B. C.

ARAM KOSYAN

S u m m a r y

The paper deals with the well-known cuneiform Hittite treaty - "Mita of Pahhuwa". Since until 1970s this important text was dated back to the second half of the 15th century B.C., thus ascribed to the Hittite king Arnuwandas I (against the old dating back to the reign of the king Arnuwandas IV - late XIII century B.C.). The new dating of the text demands corresponding revision of the political history of the Upper Euphrates countries. In Armenological literature it is generally accepted that to the time of the "Mita text" compilation the leading political entity of the region - Hayasa-Azzi had suffered a disintegration, since some of its cities are listed in the treaty as separate political units. The high dating of the treaty should be taken as an important argument in favor of the next view.

1) During the reign of the Hittite kings Tudhaliyas II and his son Arnuwandas I the Upper Euphrates countries were annexed by the Hittite kingdom, two Hittite texts mentioned the capture of Isuwa. By that time a great number of small political units of that area were forced to accept the Hittite suzerainty, which was legalized through a vassal treaty. Some after this treaty Mita of Pahhuwa and his allies refused to perform their vassal duties and began hostilities against neighbouring Isuwa, Dukkama etc. The "Mita text" represents a new treaty between the Hittite kingdom and the Upper Euphrates countries which followed the submission of the rebels.

2) The current view dealing with disintegration of Hayasa-Azzi in the 13th century B.C. is a theory to be rejected under the light of the "Mita text". Hayasa-Azzi was still active during the reign of the Hittite king Tudhaliyas IV (second half of the 13th century B.C.). The only reference to this country in the Hittite texts shows that by that time, in all probability, it was beyond the sphere of direct Hittite domination.